मिति: माघ ११, २०८०

नेपालमा अनौपचारिक अर्थतन्त्रको आकार

प्रेष नोट

अर्थशास्त्र केन्द्रीय बिभाग

अर्थतन्त्रको आकार र आर्थिक विकासको स्थिति जस्तोसुकै अवस्थामा भए पनि अनौपचारिक अर्थतन्त्र सबैका लागि चिन्ताको विषय हो। यसको आकारले आर्थिक-सामाजिक अवस्था वा विकास, राष्ट्रिय लेखा र सार्वजनिक वित्त जस्ता क्षेत्रहरुमा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पार्दछ । अनौपचारिक अर्थतन्त्र वा रेकर्ड नगरिएका आर्थिक गतिविधिहरू देश-देश, क्षेत्र-क्षेत्र, गतिविधि-गतिविधि, समय-समय, सरकारी नीतिहरुको पटक पटकको फेर बदल, वा खुला वा नियन्त्रित अर्थतन्त्र अनुसार फरक फरक हुन्छन्।

अनौपचारिक अर्थतन्त्रलाई आर्थिक अध्ययन क्रममा छाया, भूमिगत, कालो, लुकेको, अनौपचारिक, समानान्तर, रिपोर्ट नगरिएको, वा रेकर्ड नगरिएको अर्थतन्त्र जस्ता विभिन्न नामहरूवाट सम्बोधन गर्ने प्रयत्न गरिएको देखिन्छ तर ती सबैको समान अर्थ होइन । मापन गर्ने बिधि पनि समान छैनन । ति सबै कुरा एउटै हुदै होइनन । अर्थतन्त्र भित्र ति सबैका एउटै वा समान आकार हुदैनन । एउटै तरिकाले वा परिभाषाले ब्याख्या गरियो भने गलत हुन्छ । गलत बुझाइ हुन्छ । गलत सम्प्रेषण हुन्छ । तसर्थ अनौपचारिक अर्थव्यवस्थाको बारेमा चर्चा गर्दा बढी सम्बेदनशील हुन आवस्यक छ ।

यस अध्ययनमा, अनौपचारिक अर्थतन्त्रको आकार मापन गर्दा निम्न तत्व वा पक्षहरु समावेस गरिएका छन्:

- व्यक्तिहरूले आफैका लागि रोजगारी र आय सिर्जना गर्न, आफैका लागि वस्तु तथा सेवाहरू उत्पादन गर्न र उपभोग गर्न, घरपरिवार भित्र आफ्नै लागि प्रयोग वा उपभोगका लागि उत्पादन गरिएका वस्तु र सेवाहरू।
- स-साना उत्पादन एकाइहरू जसमा प्रयोग भएका उत्पादनका साधनहरु जस्मा श्रम र पूँजी बिचको स्पष्ट भिन्नता देखाउन जटिल हुन्छ । मूलतः एक वा दुई व्यक्तिहरुवाट उत्पादित बस्तु वा सेवाहरु ।
- उत्पादन एबं रोजगारीसँग सम्बन्धित गलत रिपोर्टिङ भएका, आम्सिकरुपमा रेकर्ड गरिएका वा रेकर्ड नगरिएका वा नभएका, कानूनीरुपले बैध वा कानूनीरुपले अबैध नभनिएका वा भनिएका आर्थिक गतिविधिहरु, वा बस्तु वा सेवाहरु।
- वैध, वा कानुनले अबैध नभनेका वा अवैध कानुनी गतिविधिहरूको परिणामस्वरूप अप्रकाशित वा पत्ता नलागेको आय, मौद्रिक, वा गैर-मौद्रिक लेनदेनबाट प्राप्त आय, जानेर वा नजानेर छुटाएका करहरु, सामान्यत: सरकारी निकायमा दर्ता भएको भए कर तिर्नु पर्थ्यो तर जानेर वा नजानेर दर्ता नगरिएको वा दर्ता भएर पनि कर नतिरिएको, बजार-र गैर-बजारमा आधारित बस्तु वा सेवाको उत्पादनहरु, विद्यमान करको दायरामा नपरेको वा व्यक्ति वा संस्थाले जानेर वा नजानेर दयारा भित्र नपारेको ।

- कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (जीडीपी)को अनुमानमा समावेस भएका वा केहि कारणबस छुटेका वा कम अनुमान हुन गएका वस्तु वा सेवाहरु ।

यस अध्ययनमा मुद्रा माग विधि (CDM) र राष्ट्रिय लेखा विधि प्रयोग गरेर अनौपचारिक अर्थतन्त्रको आकार अनुमान गरिएको छ । यी दुवै विधिका आ-आफ्नै सिमा र सबलताहरु छन् । औपचारिक र अनौपचारिक अर्थतन्त्रका हिस्साहरु जीडीपीको विस्तृत अनुमानले समेट्दछ । राष्ट्रिय लेखा अनुमान गर्दा अनौपचारिक वा प्रत्येक्ष अवलोकन नभएका आर्थिक गतिविधिहरू अप्रत्यक्ष बिधि प्रयोग गरि मापन गरिन्छ। राष्ट्रिय लेखा अनुमान गर्दा प्रयोग भएका कतिपय विधिहरु सार्वजनिक गरिदैंन वा सार्वजनिक रुपमा पर्याप्त व्याख्या नगरिएको अवस्थामा पूरक अनुमानहरू आवस्यक पर्दछ र गरिन्छ । अनुमानको विश्वसनीयता ल्याउन वा अनुमानमा सुधार गर्न अर्को पुरक बिधि वा इकोनोमेट्रिक मोडेल उपयोग गर्न आवश्यक छ।

अनौपचारिक क्षेत्रमा ६२.२ प्रतिशत जनशक्ति कार्यरत छन् भने ८४.६ प्रतिशत अनौपचारिक रोजगारीमा छन् (Nepal Labor Force Survey/CBS, 2017) निजि क्षेत्रमा रहेका कुल प्रतिष्ठानमध्ये ४९.९ प्रतिशत दर्ता भएका छैनन्। (National Economic Census, 2018). सन् 1991-2015 का लागि नेपालमा अनौपचारिक अर्थतन्त्रका लागि हालैका 'अनुभवजन्य' अनुमानहरू उपलब्ध छन् जसले जीडीपीको २९.८० % देखि ३७.५० % सम्मको दायरा प्रदान गर्दछ (Medina & Schneider/IMF, 2018) । तर पनि अर्थतन्त्रमा परिवर्तन भइरहने हुनाले मुलत: सन् २०१५ पछि अर्थतन्त्रको गतिशीलता परिवर्तन भएकोले नेपालमा अनौपचारिक अर्थतन्त्रको आकार मापन गर्न आवश्यक छ ।

चित्र १: राष्ट्रिय लेखा दृष्टिकोणमा आधारित अनौपचारिक अर्थतन्त्रको हिस्सा (2010/11-2020/21)

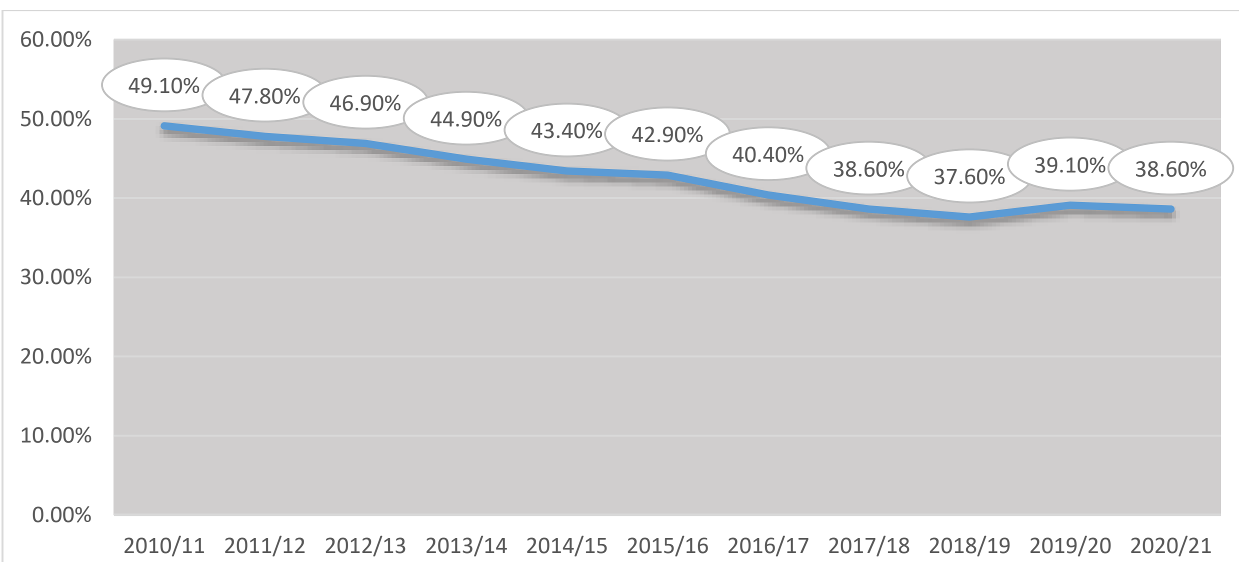

राष्ट्रिय लेखाले अर्थतन्त्रका सबै पक्षहरु समेट्दै गएको सन्दर्भमा अनौपचारिक अर्थतन्त्रको आकार क्रमश: घट्दो र अन्तिम दुई आर्थिक वर्षमा बढेको छ । तर राष्ट्रिय लेखाले नसमेटेका वा समेट्न नमिल्ने पक्षहरुका सन्दर्भमा अनौपचारिक अर्थतन्त्रको आकार क्रमश: बढ्दो छ ।

चित्र २: मुद्रा माग दृष्टिकोणमा आधारित अनौपचारिक अर्थतन्त्रको हिस्सा (2010/11-2020/21)

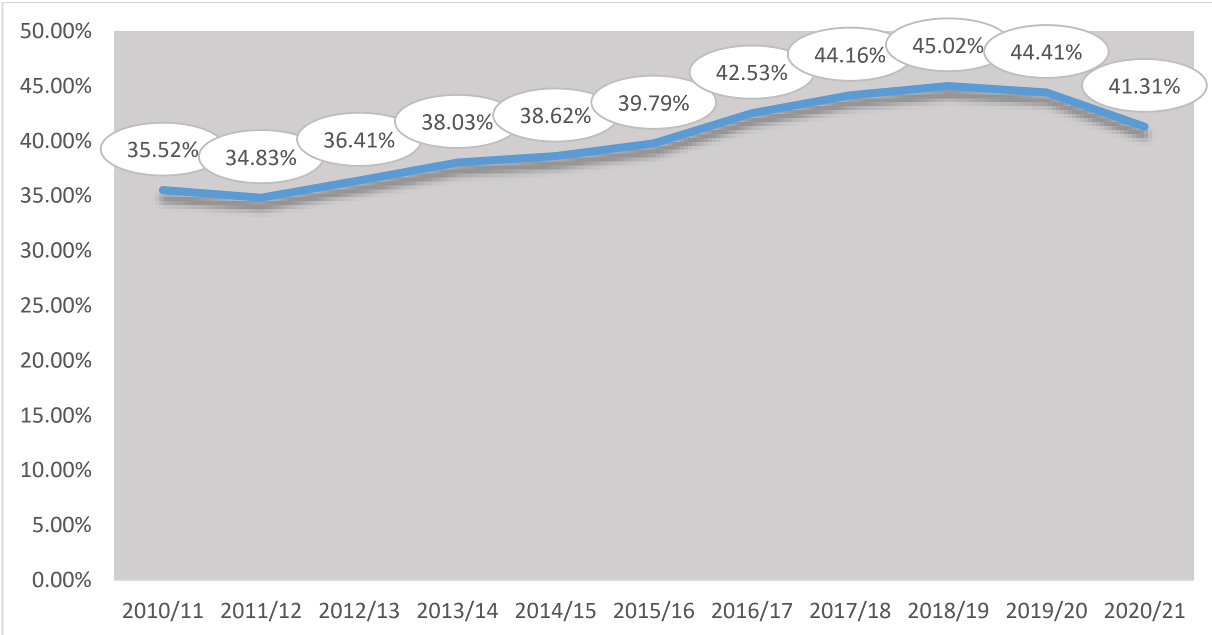

चित्र ३: क्षेत्रगत औसतमा अनौपचारिक अर्थतन्त्रको हिस्सा (2010/11-2020/21)

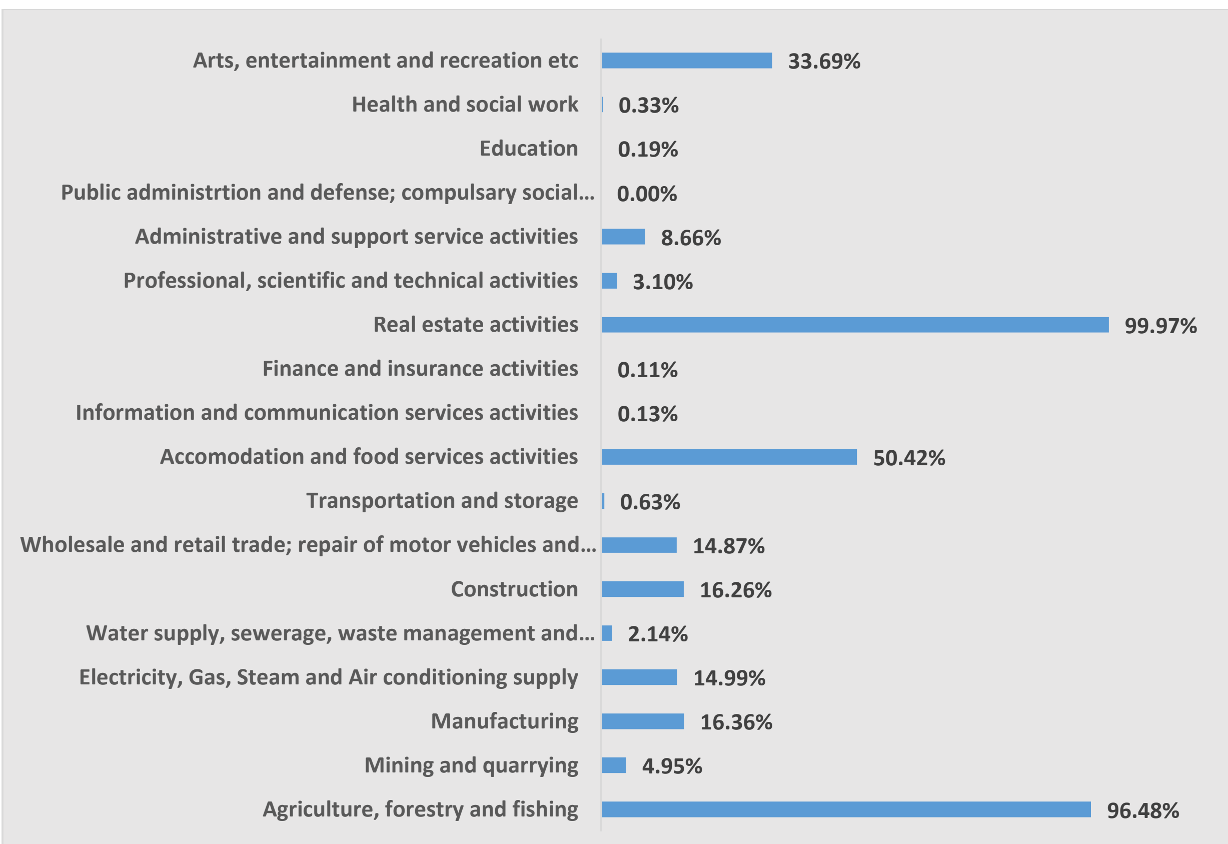

कृषि क्षेत्र (वन र माछा मार्ने समेत) अन्तर्गतका अधिकांश उत्पादन गतिविधिहरू घरपरिवारद्वारा सञ्चालित छन् र त्यसैले अनौपचारिक अर्थतन्त्रको हिस्सा ठुलो छ । हाल जीडीपीमा कृषि क्षेत्रले लगभग २५ % देन दिएको छ ।

अचल सम्पत्ति एबं आवास सेवाको उपभोग र घर जग्गाको कारोवार क्षेत्र अन्तरगत स्वामित्व वा भाडामा दिइएको सम्पत्ति, शुल्क वा सम्झौता अचल सम्पत्तिका गतिविधिहरू, र घरपरिवारले आफ्नो आवासमा बसेर प्राप्त गरेका सेवाहरू समावेश भएका छन् । यस क्षेत्रको प्रकृतिको कारणले गर्दा, अधिकांश हिस्सा घरपरिवारले आफ्नो आवासमा बसेर प्राप्त गरेका सेवाहरू पर्दछन, जसलाई यस अध्ययनमा अनौपचारिक अर्थतन्त्र मानिन्छ। त्यसैगरी, जग्गा कारोवार वा सम्पत्ति अवमूल्यनबाट हुने कर छली ठुलो मात्रामा छ । यो कुरा नेपालमा सामान्य मानिन्छ । जग्गाको खरिद सम्पत्ति लुकाउने मध्यम भएको छ । लुकाइएको सम्पत्ति अनौपचारिक अर्थतन्त्रमा गणना हुन जान्छ । हाल जीडीपीमा यस क्षेत्रले लगभग १० % देन दिएको छ ।

आवास र खाद्य सेवाहरूको क्षेत्र, घरपरिवारद्वारा सञ्चालित लज र चिया पसलहरू धेरै कम मात्रामा सरकारी संस्थामा दर्ता भएका छैन् र त्यसैले यसको अनौपचारिक ठुलो छन्। यस क्षेत्रमा रेस्टुरेन्ट, क्याफेटेरिया, फास्ट फूड रेस्टुरेन्ट, टेक-आउट खाने ठाउँ, मोबाइल फुड कार्ट, बजार स्टलमा खाना तयारी, बार, कफी हाउस, चिया पसल आदिबाट रेस्टुरेन्ट र खाना सेवा गतिविधिहरू खाद्य सेवामा प्रमुख गतिविधिहरू रहेका छन् । कुनै पनि सरकारी संस्थामा दर्ता नभएका घरपरिवारद्वारा सञ्चालित अधिकांश लज र चिया पसलहरू अनौपचारिक छन्। त्यसैगरी, मोबाइल फुड कार्टहरू पनि अनौपचारिक छन्।

चित्र ४: अनुमानका बिधि अनुसार अनौपचारिक अर्थतन्त्रको दायरा (औसतमा)

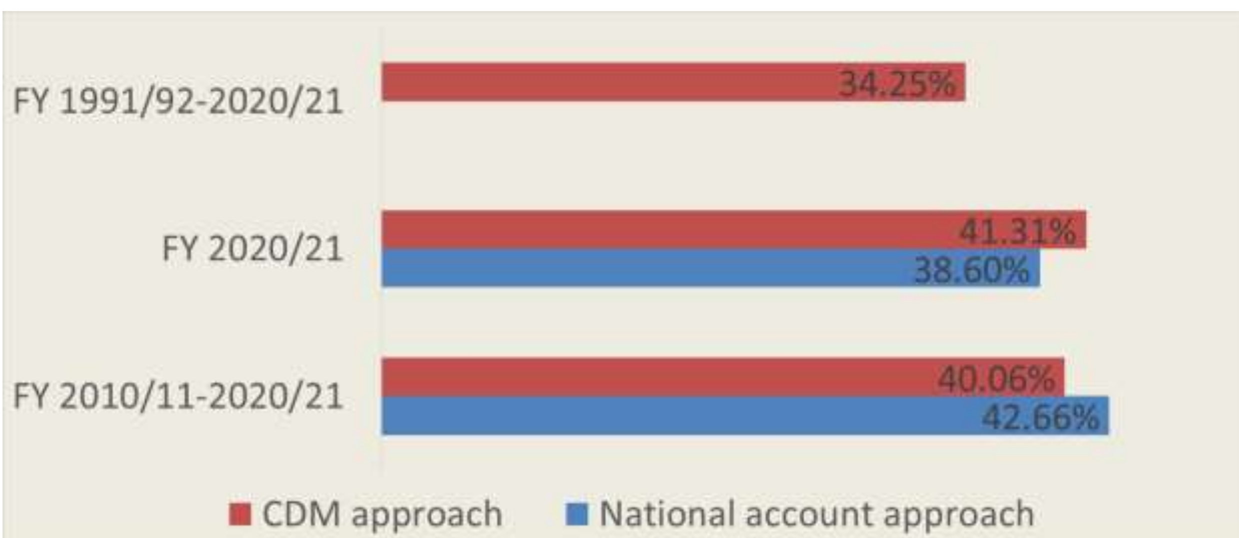

चित्र ५: IMF अनुमानसँग तुलना (1991-2015)

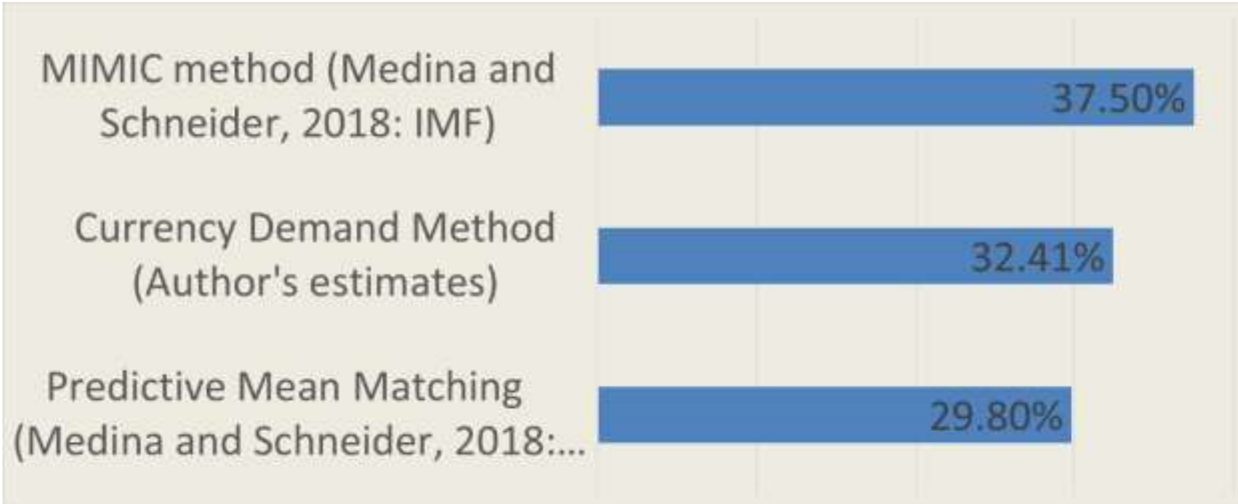

निष्कर्ष

यस अध्ययनले राष्ट्रिय लेखा र मुद्रा माग दृष्टिकोण प्रयोग गरेर नेपालमा अनौपचारिक अर्थतन्त्रको सम्भावित दायरा प्रस्तुत गरेकोछ। राष्ट्रिय लेखा बिधि अनुसार: आर्थिक वर्ष २०१०/११ – २०२०/२१ सम्म: औसत ४२.६६ % छ। आर्थिक वर्ष २०२०/२१ को मात्र: ३८.६६% मुद्रा माग बिधि अनुसार: आर्थिक वर्ष २०१०/११ – २०२०/२१ सम्म: औसत ४०. ६०%। आर्थिक वर्ष २०२०/२१ को मात्र: ४१.३१ %.।

अर्थतन्त्रको आकार ४०- ४२ % हुनु भनेको धैरै हो। अनौपचारिक अर्थतन्त्रको आकारलाई क्रमश: घटाउदै लैजानु पर्दछ। यो राम्रो नराम्रो ब्याख्या होइन अनौपचारिक अर्थतन्त्रका पनि अर्थतन्त्रमा देनहरु छन्। त्यसलाई मान्यता दिनु पर्दछ। मूल धारमा ल्याउनु पर्दछ।

सिमाहरु तथा थप अध्ययन: तथ्याङ्क र विधिहरूमा सीमितताका कारण यस अध्ययनमा उल्लेख गरिएका अनुमानहरूलाई अनौपचारिक अर्थतन्त्रको औसत आकार हो।यस अध्ययनले देखाएको अनौपचारिक अर्थतन्त्रको विस्तारलाई ध्यानमा राख्दै, नेपालको अनौपचारिक अर्थतन्त्रको प्रकृति, प्रकार र कभरेज बुझ्न थप अनुसन्धानको आवश्यकता छ। यस्ता अनौपचारिक लेनदेनहरू व्यापक रूपमा हुने पहिचान गरिएका क्षेत्रहरूको थप निदान गर्न सर्वेक्षणमा आधारित अध्ययनको आवश्यकता छ।

क्षेत्रगत बिस्तृत विश्लेषण निम्न अनुसार छ ।

Table 1a: Formal and informal GVA of the Agriculture, forestry, and fishing industry (in million Rs.)

Industry	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Agriculture, forestry, and fishing	480326	528851	557940	613094	642713	665553	729269	771875	832887	905344	964429
Formal	7217	8607	10081	13011	16751	21266	27237	34037	41888	53414	66488
Informal	473109	520244	547859	600082	625962	644287	702033	737838	791000	851930	897941
Share informal	98.5	98.4	98.2	97.9	97.4	96.8	96.3	95.6	95.0	94.1	93.1

Table 1b: Formal and informal GVA of the Mining and quarrying industry (in million Rs.)

Industry	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Mining and quarrying	8525	9979	10567	12096	12746	13582	15668	18450	21999	20443	21531
Formal	7929	9301	9921	11442	12081	12853	14983	17701	21278	19752	20803
Informal	596	678	645	654	665	729	685	749	721	691	728
share informal	7.0	6.8	6.1	5.4	5.2	5.4	4.4	4.1	3.3	3.4	3.4

Table 1c: Formal and informal GVA of the Manufacturing industry (in million Rs.)

Industry	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Manufacturing	84150	101726	112093	125294	129811	127493	149416	169565	192230	173861	189657
Formal	70432	85346	93770	105404	108776	103968	124695	143345	163614	143819	158443
Informal	13717	16380	18323	19889	21036	23525	24721	26221	28616	30042	31215
share informal	16.3	16.1	16.3	15.9	16.2	18.5	16.5	15.5	14.9	17.3	16.5

Table 1d: Formal and informal GVA of the Electricity, gas, steam, and air conditioning supply industry (in million Rs.)

Industry	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Electricity, gas, steam, and air conditioning supply	14348	16701	20091	20677	21138	19004	29072	30981	33859	42545	45782
Formal	10941	12819	16043	16705	16998	15754	25908	28166	31294	39504	42449
Informal	3407	3882	4048	3973	4139	3250	3163	2816	2565	3042	3333
share informal	23.7	23.2	20.1	19.2	19.6	17.1	10.9	9.1	7.6	7.1	7.3

Table 1e: Formal and informal GVA of the Water supply; sewerage, waste management, and remediation activities (in million Rs.)

Industry	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Water supply; sewerage, waste management, and remediation activities	9145	9997	11029	15532	17032	18238	18669	19488	19724	20124	20481
Formal	8961	9796	10807	15219	16689	17871	18293	19096	19353	19587	19879
Informal	184	201	222	313	343	367	376	392	372	536	602
share informal	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	1.9	2.7	2.9

Table 1f: Formal and informal GVA of the construction industry (in million Rs.).

Industry	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Construction	92666	107368	115191	129233	138264	151760	182976	217723	234260	204862	211994
Formal	75684	87306	93683	106596	114243	124842	155021	187390	203221	175658	182729
Informal	16983	20062	21508	22637	24021	26918	27955	30333	31040	29204	29265
share informal	18.3	18.7	18.7	17.5	17.4	17.7	15.3	13.9	13.3	14.3	13.8

Table 1g: Formal and informal GVA of wholesale and retail trade; repair of the motor vehicle and motorcycle industry (in million Rs.)

Industry	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Wholesale and retail trade; repair of motor vehicles and motorcycles	220804	242672	274271	313364	340847	350779	401489	473652	543045	519565	585013
Formal	184621	203110	229781	264379	288574	294342	341845	412296	476533	446726	505376
Informal	36183	39562	44490	48984	52274	56436	59644	61355	66512	72838	79637
share informal	16.4	16.3	16.2	15.6	15.3	16.1	14.9	13.0	12.2	14.0	13.6

Table 1h: Formal and informal GVA of transport and storage industry (in million Rs.)

Industry	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Transportation and storage	77194	88359	105919	118207	128037	160578	184092	197866	215797	179011	202662
Formal	76442	87513	104997	117252	127085	159623	183256	197112	215073	178373	202068
Informal	753	846	922	955	952	955	836	754	723	638	594
share informal	1.0	1.0	0.9	0.8	0.7	0.6	0.5	0.4	0.3	0.4	0.3

Table 1i: Formal and informal GVA of Accommodation and food services activities (in million Rs.)

Industry	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Accommodation and food service activities	24510	28857	34778	39234	45907	46276	56149	67315	75650	50261	58173
Formal	11631	14272	17973	20141	24243	22016	29612	38332	45360	17621	23445
Informal	12879	14584	16805	19093	21664	24260	26536	28983	30290	32639	34728
share informal	52.5	50.5	48.3	48.7	47.2	52.4	47.3	43.1	40.0	64.9	59.7

Table 1j: Formal and informal GVA of information and communication services activities (in million Rs.)

Industry	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Information and communication	31436	37185	40330	51016	56513	60398	68468	70276	74122	77166	81005
Formal	31388	37134	40274	50953	56443	60316	68374	70181	74028	77070	80904
Informal	48	50	56	62	70	82	93	95	94	97	101
share informal	0.15	0.13	0.14	0.12	0.12	0.14	0.14	0.13	0.13	0.13	0.12

Table 1k: Formal and informal GVA of finance and insurance services activities (in million Rs.)

Industry	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Financial and insurance activities	68527	74193	81161	92890	107075	127485	158243	186657	207134	235254	256983
Formal	68432	74097	81057	92773	106942	127325	158070	186482	206961	235077	256800
Informal	95	96	104	117	132	159	173	175	173	177	183
share informal	0.14	0.13	0.13	0.13	0.12	0.13	0.11	0.09	0.08	0.08	0.07

Table 1l: Formal and informal GVA of real estate activities (in million Rs.)

Industry	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Real estate activities	143470	154273	174478	186189	191595	216959	244110	264377	295714	317011	352068
Formal	35	38	44	48	52	69	96	116	127	126	149
Informal	143435	154235	174435	186141	191544	216889	244014	264261	295587	316885	351919
share informal	99.98	99.98	99.97	99.97	99.97	99.97	99.96	99.96	99.96	99.96	99.96

Table 1m: Formal and informal GVA of professional, scientific, and technical activities (in million Rs.)

Industry	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Professional, scientific and technical activities	12363	14096	16255	18526	20929	23294	26961	29784	32722	35241	39729
Formal	12136	13822	15883	18069	20345	22530	25881	28613	31467	33866	38170
Informal	227	274	372	457	584	765	1080	1172	1255	1375	1559
share informal	1.8	1.9	2.3	2.5	2.8	3.3	4.0	3.9	3.8	3.9	3.9

Table 1n: Formal and informal GVA of administrative and support service activities (in million Rs.)

Industry	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Administrative and support service activities	5697	6687	8403	10392	12204	14920	16970	19699	25471	27192	28405
Formal	5348	6260	7769	9589	11134	13482	15060	17783	23085	24636	25727
Informal	349	427	634	804	1070	1438	1910	1916	2386	2556	2679
share informal	6.1	6.4	7.5	7.7	8.8	9.6	11.3	9.7	9.4	9.4	9.4

Table 1o: Formal and informal GVA of education (in million Rs.)

Industry	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Education	75323	91215	102201	126552	143095	161260	197829	219544	251586	288459	300358
Formal	75244	91117	102074	126379	142875	160965	197328	218990	250955	287722	299579
Informal	78	99	127	173	220	295	501	554	631	737	779
share informal	0.10	0.11	0.12	0.14	0.15	0.18	0.25	0.25	0.25	0.26	0.26

Table 1p: Formal and informal GVA of human health and social work activities (in million Rs.)

Industry	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Human health and social work activities	16885	19944	21280	26740	31997	33187	41455	44062	49776	60328	64643
Formal	16855	19905	21229	26671	31908	33072	41265	43865	49560	60072	64377
Informal	30	38	50	68	89	115	190	197	215	256	267
share informal	0.18	0.19	0.24	0.26	0.28	0.35	0.46	0.45	0.43	0.43	0.41

Table 1q: Formal and informal GVA of Arts, entertainment, and recreation; other service activities; and Activities of households as employers; undifferentiated goods- and services-producing activities of households for own use activities (in million Rs.)

Industry	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Arts, entertainment, and recreation; Other service activities; and Activities of households as employers; undifferentiated goods- and services-producing activities of households for own use	6664	7710	8679	9948	11654	12811	14787	16050	17933	21364	22892
Formal	4254	4969	5597	6414	7518	8305	9635	10528	12345	15089	16637
Informal	2411	2742	3082	3533	4136	4507	5152	5522	5588	6275	6256
share informal	36.2	35.6	35.5	35.5	35.5	35.2	34.8	34.4	31.2	29.4	27.3